

Loreta VAICEKAUSKIENĖ
Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

LIETUVIŲ KALBOS LEKSIKOS GRYNINIMO TRADICIJA IR DABARTIES TENDENCIJOS

Šiame straipsnyje ketinama patyrinėti pirmųjų ir vėlesnių leksikos norminčių palikimą, jų leksikos gryninimo pastangas ir požiūrių į svetimus žodžius. Istorinės apžvalgos tikslas – parodyti, kad Lietuvoje skolinių turi savitą ir seną norminimo istoriją, kuri siejasi su šiuo dienų kalbos aktualijomis.

Žvelgiant į praeitį, pirmiausia išryškėja vienas skolinių norminimo aspektas – sąmoningas jų keitimasis lietuviškais žodžiais. Pirmieji lietuviškų raštų autorai, vertėjai, neturėdami jokių norminimo teorijų, remdamiesi, rodos, vien intuicija, émési leksiką gryninti naujadarais ar gyvosios kalbos žodžiais, t. y. sąmoningai rinkosi sunkesnį kelią nei beatodairiškai priimti kiekvieną svetimą žodį. Sunku tiksliai nustatyti naujadaro autorių, ne visada aišku, ar žodis atsirado kaip skolinio pakaitas, ar buvo sukurtas prieikus pavadinimo kokiai naujai sąvokai. Nors senosios literatūros tyréjams dažnai tenka remtis spéjimais, žymiausiu XVI–XVII a. leksikos grynintoju daugumas sutartinai laiko K. Sirvydą.

Sirvydas yra keitęs net tarptautinius žodžius, pavyzdžiu, *filosofiją* – *proto-meile*, *pedagogiką* – *vaikvedžiu*, *teatrą* – *stebukline*, *melancholią* – *paniūryste*, *fantaziją* – *ženkladare*, *vaidadare*, *veterinariją* – *arkliogydžiu*, *architektūrą* – *namudaryste* (Sabaliauskas 1994: 181–182; Pakalka 1979: 65–66; Palionis 1995: 82). Kaip ir kitų autorių, ne visi Sirvydo naujadarai prigijo, nes lietuvių kalba iki pat XIX a. pabaigos nebuvvo plačiai vartojama nei mokslo reikalams, nei visuomenės gyvenime. Tačiau jo žodynai buvę nepaprastai populiarus (per šimtmetį – nuo 1620 iki 1713 m. – išėjo penki leidimai), su kiekvienu nauju leidimu Jame vis daugėjo skolinių pakaitų, pvz.: *tavoras* – *prekė*, *pekla* – *pragaras*, *slūžiju* – *tarmauju* (Pakalka 1979: 72). Žodynai naudotasi daugelio kitų – leksikografų, vertėjų, rašto žmonių, padėjusių išplatinti ir šiandien vartojamus žodžius: *ištartis*, *kokybė*, *kupranugaris*, *mąstytojas*, *medvilnė*, *pratarmė*, *pražanga*, *spaustuvė*, *svarstyklė*, *taisyklė*, *turgavietė*, *virtuvė* (Balašaitis 1984: 59). Neįsigalėję naujadarai neturėtų stebinti, vėliau matysime, kad šito neišvengė né vienas, net pats talentingiausias kūrėjas.

Nors visi senosios raštijos tyréjai pabrėžia XVIII a. pasikeitus lietuvių kalbos padėti, jos puoselėjimo darbas iš esmės nenutrūko, buvo tēsiamas Mažojoje Lietuvoje (gaila tik, kad iki XIX a. su Didžiaja Lietuva beveik nebuvvo palaikoma rysių). Gumbinės kunigas M. Merlinas iškėlė kalbos reformos idėją ir sudarė konkretų jos gryninimo ir norminimo projektą. 1706 m. jis išleido traktatą „*Principium primarium in lingua Lithvanica*“. Pagrindiniai jo principai buvo

šnekėti su liaudimi gryna kalba, nes lietuviai nesuprantą svetimų žodžių; skoli-nius geriausia keisti tarmėse rastais atitikmenimis ir tik šių nesant diegti savus naujadarus; reikia atsisakyti net įsigalėjusių svetimybių (Palionis 1995: 125). Merlino knygelė rado šalininkų: tų pačių principų laikėsi J. Šulcas, P. Ruigys ir kt. Pavyzdžiui, Ruigio žodyne „Littauisch–Deutsches und Deutsch–Littauisches Lexicon“ (1747) prie daugelio slavizmų pridėta pažyma *e Polon, e pol.*, pvz.: *arielka, klapčius, gadyne, iškada, nedėlė, pėtinyčia, šliūbas, žyvatas*. Beje, germanizmai, matyt, buvo tiek įprasti, kad prie jų jokios pažymos nėra, nors žodyne jų apstu, pvz.: *kliucis, plecius, stuba, špykėrė, šiupele* (Balašaitis 1984: 65).

To paties amžiaus pabaigoje kalbos grynumo principas vėl buvo iškeltas at-skirus giesmynus parengusių ir vienas kitą norėjusių nurungti K. Milkaus ir G. Ostermejerio diskusijoje. Abu jie kėlė kalbos grynumą ir aiškumą (neigiamai vertino neaiškius naujadarus), pabréžė pažodinio vertimo žalą. Nors moksliškesnio skolinių tiriamojo darbo lietuvių kalbai dar ilgai teko laukti, svetimybių vengimo tendencija buvo suformuluota aiškiai. Iš esmės tos pačios kalbos ugdymo idėjos perkeliamas į XIX a.

Štai vokiškai parašytoje studioje „Filologinės kritinės pastabos dėl lietuviškosios Biblijos“ (1816–1824) L. Réza sakosi siekės kalbos grynumo, taisyklin-gumo, aiškumo, reikalavęs raštuose remtis šnekamaja žmonių kalba, rašyti vaizdingai, nevertoti barbarizmų (Zinkevičius 1990: 286). Didžiojoje Lietuvoje gar-saus Žemaičių vyskupo J. A. Giedraičio pastangomis Naujojo Testamento leidi-me (1816) nemažai skolinių (daugiausia tuo metu paplitusių polonizmų) pa-keista lietuviškais žodžiais: *čėsas – laiku, zokonas – įstatymu, sūdas – indu* ir t. t.

Vienu ryškiausiu XIX a. leksikos grynintoju turbūt laikytinas S. Daukantas, prikūrės naujadarų net daugiau už Sirvydą. G. Subačiaus skaičiavimais, trito-miame Daukanto lenkų–lietuvių kalbü žodyne esama apie 3800 naujų žodžių (Subačius 1987: 152–154), tarp jų, žinoma, ir skolinių pakaitų. Tai Daukantas dziegorių pakeitė *laikrodžiu, sukūrė* tokius gramatikos terminus kaip *būdvardis, daiktavardis* (Palionis 1995: 179). Keisdamas svetimybes, Daukantas naudojosi ir tarmių duomenimis, vartojo Sirvydo naujadarų, darësi semantinių vertinių (*vietovė, plg. slavybę miestas; skersis, plg. slavybę kryžius*; versti ir dalis jo grama-tikos terminų: *kalbos dalys (partes orationis), laipsnis (gradus), kalbos mokslas (Sprachlehre)*). Nors didelė Daukanto naujadarų dalis plačiau nepaplito, tai jo-kiui būdu nemenkina jo skleisto požiūrio į kalbą reikšmės – pačios rūpinimosi kalba idėjos, svetimo ir savo žodžio supriehinimo, pakaitų ieškojimo pastangų, kalbos gryninimo principo.

Kad ir daug pastangų déjo minėtieji autoriai, XIX a. pab. – XX a. pr. lietuvių kalboje tebebuvo gausu slavybių. Kovoti su nereikalingais skoliniais ēmė kvieсти „Aušra“: entuziastingi jos bendradarbiai, ypač M. Akelaitis, A. Vištėlis, J. Mi-liauskas-Miglovara, patys darësi naujadarus, skleidé kitų sukurtuosius. Kad bū-tų aiškiau, naujadaras arba skaitytojams žinomesnė svetimybė būdavo vartoja-ma greta, kurį nors iš jų pateikiant skliaustuose, pvz.: *byla (prova), dirbtuvė (pa-*

brika), kariauna (vaiskas), bravoras (degtuvė) (Palionis 1995: 312). Aušrininkai teikė atitikmenų ir tarptautiniams žodžiams, pvz.: *apšvietumas* „civilizacija“, *senraštietė* „archyvas“, *rašliava* „literatūra“, *juokžaislis* „komedija“, *šviesūnas* „filosofas“, *pradeivis* „iniciatorius“, *oramieris* „barometras“, *šiltamieris* „termometras“, *savininkas* „egoistas“, *pirmokas* „atomas“, *vilkalbis* „filologas“, *meilraštis* „lyrika“, *pameklė* „ironija“ (Palionis 1995: 252–253). Kadangi aušrininkams trūko lingvistinio pasirengimo, laikraštyje buita nemažai painiaivos, pavyzdžiui, kartais klaidingai aiškinta žodžių etimologija ir kai kurios svetimybės laikytos lietuviškais žodžiais. Šiandien galima įvairiai vertinti „Aušros“ reikšmę skolinių norminimo istorijai, tik būtina atsižvelgti į istorinį to meto kontekstą ir lietuvių kalbos padėti, iš būtinumą kelti lietuvių tautinę savimonę. Atėjus laikui kalbos klausimus spręsti konkrečiai ir aiškiai, „Aušros“ bendradarbių parengtoje kalbos gryninimo dirvoje jau galėjo suskambėti „Varpo“, o vėliau ir Jono Jablonskio balsas.

Nors ir būdami nuosaikesni už aušrininkus, varpininkai neišvengė kraštutinumų, keisdami tarptautinius žodžius, pvz.: *kitavardis* „pseudonimas“, *saunorystė* „egoizmas“, *žinpaisys* „korespondentas“, *pastaruolis* „konservatorius“, *antnosiai* „akuloriai“, *virtuvas* „samavoras“. Kad skaitytojui būtų lengviau susigaudyti, „Varpas“, kaip ir „Aušra“, skliaustuose kartais pateikdavo išprastąjį skolinių arba naujadara, pvz.: *teismas (sūdas)*, *žingūnė (pačta)*, *učitelis (mokytojis)*. Tačiau svarbiausias minėtinis su „Varpu“ susijęs dalykas – tai Jono Jablonskio kalbinė veikla.

Jablonskis néra palikęs suformuluotų leksikos gryninimo principų, bet iš jo kalbos straipsnių galima susidaryti gana aiškų požiūrio į skolinius vaizdą. Jablonskis neteikė bendrinei kalbai aiškių svetimybų, tačiau svarstydamas jų likimą, atsižvelgdavo į tai, kada jos atsirado kalboje, kokiomis reikšmėmis vartojamos tarmėse, ar yra žinomas ir ar yra kuo jas pakeisti. Tais atvejais, kai svetimasis žodis nepažeisdavo lietuvių leksikos sistemos, kai ji paremdavo įsisenėjimo, paplitimo ir kiti motyvai, jo nekeisdavo. Taigi Jablonskis taisė tik, jo manymu, neabejotinus barbarizmus, pvz.: *abrozdas*, *anūkas*, *apieka*, *biskelis*, *bujoti*, *česas*, *darmai*, *kytras*, *kukorka*, *liekarsta*, *macnas*, *navatnas*, *padlagas*, *pečius*, *ponas*, *smercis*, *sosiedas*, *šnotas*, *šposas*, *veselija*, *viedras*, *viera*, *zabova*, *zerkolas* ir kt. (Piročkinas 1977: 102–105; Palionis 1959: 19). Skirtingai nei ankstesnieji puristai, Jablonskis tarptautinių žodžių nevengė, aiškumo sumetimais ribojo jų vartojimą tik stilistiskai – ne mokslinėje literatūroje; svetimybes keitė naujadarais arba tarmių ir senųjų raštų žodžiais (laikėsi principo, kad pakeitus ar apribojus reikšmę, naujoms sąvokoms reikštį galima pritaikyti senus žodžius; štai keletas jo įdiegtų liaudies kalbos žodžių: *bičiulis*, *grindys*, *gudrus*, *kamštis*, *laiptai*, *mirtis*, *suolas*, *šeimininkas*, *tvarka*, *vaistas*, *velionis*). Ypač daug dėmesio Jablonskis skyrė kuriamujų žodžių darybos taisyklingumui (skolinių vertino labiau už prastą naujadara) – tai rodo daugybė jo perdarytų ar atmetų naujadarų. „Jablonskis buvo tikras žodžių kūrimo meistras, kai kurie iš jo sukurtųjų naujadarų vėliau

buvo rasti kaip esantys tarmėse“ (Salys 1983: 168). Iš tiesų neprigijusių Jablonskio žodžių esama nedaug, pvz.: *bendravardis* „sinonimas“, *pinigynas* „iždas“, *tikraraštis* „originalas“ (Palonis 1959: 25).

Jablonskio – kalbos praktiko – palikimą papildo mokslinis Būgos indėlis. Tikrasias svetimybes ir Būga šalino iš bendarinės kalbos, bet rinko jas žodynui kaip kalbos ir kultūros istorikas, kuriam visi žodžiai lygūs, suprasdamas, kad „nesama pasaulyje tokios kalbos, kurios žodyne nebūtų svetimos kilmės žodžių“ (Būga 1922: IV). Svetimybių norminimą, pakaitų teikimą Būga grindė faktinės vartosenos, istorinės analizės ir funkcinio tikslumo principais. Jis nurodydavo atsižvelgti į svetimybės vartojimo kontekstą, draudė „naujovinti“ senųjų raštojų tekstus: „Tam tikrais atsitikimais ne tiktai galime, bet ir turime vartoti aiškią žodyno svetimybę. [...] Donelaitis turi likti su savo *sopagais* ir *glūpu*, o Baranauskas – su savo *šiškomis*, *iščinto* ir *kapčiumi*“ (Būga 1959: 37). Kalbos „susinimu“ ir „darkymu“ Būga vadino aiškių lietuviškų žodžių keitimą „nusikaltaisiais“ naujadarais. Įrodės, kad kalbos švarintojų keičiamas žodis néra joks skolinys, Būga apgyné tokius žodžius kaip *skriauda*, *sarmata*, *krėslas*, *kūdikis*, *labas*, *marios*, *prašyti*, *vilna* ir kt. „Bevengdami tariamujų svetimybių tik kalbą nuplēšiame, padarome ją nebegryvą, – rašė jis. – Darytiniai žodžiai, tariamujų svetimybių atstovai, šnekamojoje kalboje dar neįleidę šaknų, kalbos nedaro gyvos, sklandžios“ (Zinkevičius, Kabelka 1958: 99). Be to, Būga piktinosi naujadarais ir tada, kai jais būdavo bandomi keisti lietuvių kalboje nesamas sąvokas pavadinantys skoliniai.

Ne vienam atrodė, kad Būga ardą pradėtą lietuvių kalbos „atlietuvinimo“ darbą, tačiau jis nesipriešino pakaitų teikimui apskritai, tik nenorejo, kad būtų keičiamas viskas be atodairo, o naujadarams kélė ypač griežtus reikalavimus.

Pirmaisiais XX a. dešimtmeciais kalbos norminamasis darbas émė nusistovėti, darësi vis sistemingesnis, nebeapsiribojo pavienių entuziastų diegiamais žodžiais.

Jablonskio siūlymu 1921 m. buvo sudaryta Terminologijos komisija, o tai pačiais metais ir pakomisés terminams rengti. Be Jablonskio, į ją įėjo K. Būga, A. Vireliūnas, A. Dambrauskas, P. Dovydaitis, P. Mašiotas, A. Varnas ir kiti, tačiau į radikalų purizmą pakrypusi jos veikla – besaikis naujų žodžių kalimas – greitai papiktino kai kuriuos narius. Atsisakius bendardarbiauti ir pasitraukus Jablonskiui, mirus Būgai, komisija émësi dar didesnių kraštutinumų: mágino keisti tokius senus ir įsigaléjusius žodžius kaip *elektra*, *teatras*, *direktorius*, *enerģija*. Galima paminëti keletą aktyvaus kûrėjo S. Dabušio naujadaru: *buitpieša* „biografija“, *saulobuolys* „apelsinas“, *didžturis* „genijus“, *trykšlys* „fontanas“ ir kt. Neilgai trukus sukelusi nepasitenkinimą komisija buvo paleista, o 1925 m. įkurta nauja, jos pirmininku paskirtas J. Jablonskis, į darbą įsitrukë J. Balčikonis, A. Salys, P. Skardžius. Naujosios komisijos svarstyta chirurgijos, veterinarijos, artilerijos, melioracijos, žemétvarkos ir daug kitų sričių terminų, grąžinti tarpautiniai terminai vietoj sukurtųjų naujadaru.

Svarbus buvo Jablonskio įdiegtas principas: terminus, nesant jų šnekamojoje kalboje, turėti kurti specialistai, o kalbininkai tegalį įvertinti juos taisyklingumo ir gyvosios kalbos požiūriu. Štai keletas Jablonskio atmetę senosios komisijos naujadarų: *agna* „energija“, *džiūgaute* „triumfas“, *kūnojas* „organas“, *raštuomenė* „literatūra“, *idarbė* „kultūra“, *mirčioraša* „nekrologas“, *reikšlas* „simbolis“. Pasipiktinės Jablonskis raše: „Naujo turėsim darbo, kol įprasim juos kaip reikiant vartoti, o įpratę turėsim vėl iš naujo mokytis radę kur tuos savo mestuosis dabartinius žodžius“ (Jablonskis 1935: 307–308). 1926 m. darbais užverstam Jablonskiui atsisakius būti pirmininku, Švietimo ministerija likvidavo komisiją, pavesdama jos darbą organizuoti Kauno universitetui, kur 1927 m. buvo sudaryta dar viena komisija. I ją įėjo P. Avižonis, S. Šalkauskis ir J. Balčikonis. Tačiau naujoji komisija taip ir nepradėjo veikti. Tiktai 1933 m., pradėjus eiti „Gimtajai kalbai“, po ilgos pertraukos vėl imta svarstyti terminus, o 1935 m. prie Lietuvių kalbos draugijos sudaryta nuolatinė Terminologijos sekcija (pirmininkas P. Skardžius, nariai: J. Balčikonis, J. M. Laurinaitis, A. Salys, S. Šalkauskis, A. Vaičiulaitis), kurios nutarimai, nors ir neturėjė juridinės galios, labai prisdėjo prie terminų kūrimo ir kodifikavimo. Iki karo buvo nuveiktas didžiulis terminų norminamasis darbas: išleistas „Lietuviškas botanikos žodynas“, S. Šalkauskio „Bendroji filosofijos terminija“, svarstyta nemažai sporto, teatro, įvairių mokslo sričių terminų. Galima paminėti 1936 m. spaudoje imtus vartoti sporto terminus: *baudinis* (vietoj *pendelio*), *ivartis* (vietoj *golo*), *kampinis* (vietoj *kornerio*), *kėlinys* (vietoj *haftaimo*), *pražanga* (vietoj *faulo*), *saugas* (vietoj *hafbeko*), *vartininkas* (vietoj *golkiperio*) ir pan. (Piročkinas 1978: 174–178; Palionis 1995: 283; Sabaliauskas 1994: 295; Piročkinas 1986: 55; Keinys 1967: 27–28; Kusa 1938: 98).

1936 m. „Gimtosios kalbos“ bendradarbių buvo priimtos tokios norminimo nuostatos: lengvai pakeičiamų svetimybų bendrinei kalbai neteikti (vadinasi, palikti jas už normos ribų); stengtis, kad kalba būtų kaip galima grynesnė, palikti tik tiek skolinių, kiek yra neišvengiama (štai norminimo principas, skolinimo si apimtis – imti tik tai, ko negalima pakeisti!); tarptautinių svetimybų nevengti, bet vietoj kai kurių dažnesnių rekomenduoti vartoti tinkamai sudarytus savus žodžius (atitikmenis). Skolinių klausimas šiam žurnalui buvo vienas iš svarbiausių. Teko nustatyti, kurie svetimos kilmės žodžiai vartotini ir kuriuos reikėtų keisti savais. Tai galima buvo padaryti tik ištyrus visus lietuvių kalboje vartojamus svetimžodžius. Nemaža šioje srityje jau buvo nuveikės Būga, jo darbą tėsė nuosaikaus gryninimo rėmėjas Skardžius, siūlęs „eiti viduriniu keliu“ ir keisti skolinius gerai apgalvojus, radus taisyklingos darybos, neišsiskiriančių iš gyvosios kalbos pakaitų (Skardžius 1997: 79–84). Daugybę svetimžodžių ikikarinė „Gimtoji kalba“ sėkmingai pakeitė lietuviškais žodžiais, be kurių dabar neįsivaizduotume savo žodyno: *abzacą – pastraipa, arkūšą – lakštu, lapu, konverta – voku* ir kt. (Jurkynas 1938: 82–83).

Balčikonis taip pat buvo didelis gyvosios kalbos žodžių šalininkas. „Darantis terminą, pirmiausia reikia pasižiūrėti į gyvąjį kalbą, ar ten nerasime tinkamo žodžio, – raše jis. – Gyvosios kalbos žodynas gali duoti daug pakaitų barbarizmams... Renkant žodžius labiau atsidėjus galima iš liaudies kalbos prižvejoti gražių terminų“ (Balčikonis 1978: 164–165, 195). Naujadarus, sekdamas Büga, jis vertino ypač atsargiai: mieliau vartodavo svetimą žodį, ypač jei jis buvo plačiai vartojamas liaudies kalboje, pvz.: *aptieka*, *aficierius*, *materijolas*, *vakacijos*.

Ilgainiui nusistovėjo tarptautinių žodžių norminimas: 1937 m. „Gimtosios kalbos“ redakcijos apžvalgoje rašoma: „Mes nesame tokie kraštiniai: tarptautinių svetimybų, sunkiai pakeičiamų visai tinkamais lietuviškais žodžiais, tuo tarpu griežtai nevengiame, nes aiškiai žinome, kad didelė kraštutinybė čia neduos jokių vaisių. Bet, kur galima, patys vartojame ir kitiems patariame vartoti daugiau lietuviškų žodžių, pvz.: *vaidmuo*, *nesąmonė*, *pradininkas*, *lingynės*, *gaubtas*, *paplūdimis* ir kt. vietoj *rolė*, *absurdas*, *iniciatorius*, *lisorai*, *abažūras*, *pliažas*“ (GK 1937: 119). Taigi kraštutinio purizmo pakraipa buvo būdinga anaiptol ne visiems kalbos grynintojams.

Po karo norminant leksiką ir toliau laikytasi grynumo kriterijaus. Buvo stengiamasi vengti tik vienos kurios kalbos skolinių, jiems ir toliau ieškota pakaitų (svetimybėms keisti ir naujadarams diegti skirti specialūs leidiniai). Tarptautiniai žodžiai buvo įsileidžiami, nors, aišku, siūlyta ir lietuviškų atitikmenų.

Kalbos gryninimo veiklą tėsė ir iš Lietuvos į JAV pasitraukęs Skardžius. Skolinių ir jų pakaitų tema jis parašė ne vieną straipsnį ir recenziją, o 1973 m. išleido žodynėlį „Lietuviški tarptautinių žodžių atitikmenys“, daugiausia skirtą kalbos praktikai, pakaitams (ypač mažiau vartojamiems) populiarinti. Žodynėlyje sudarytojo pateikiamą 900 tarptautinių žodžių ir 1200 jų atitikmenų (Skardžius 1998: 427–507).

I dabartinius kalbos pokyčius kol kas sunku žvelgti iš šalies, nes skolinių vartosenai nusistovėti reikia laiko. Dar neaišku, kas išitvirtins kaip tikras kalbos reiškinys, o kas taip ir liks vienadienis epochos liudytojas. Tačiau apibréžti savo požiūrį į svetimybes turime jau dabar – ar laikymės šimtmetinės, ko gero, sąmoningai formuotos, vienų kitiems perduotos kalbos gryninimo tradicijos ir ar toliau ieškosime pakaitų. Jei ieškosime, tai kaip ir kokių? Kokias išvadas galima padaryti iš skolinių norminimo istorijos? Praeities patirtis rodo, kad pri-gyja toli gražu ne kiekvienas pasiūlytasis naujadaras, o tik maža jų dalis. Aki-vaizdu ir tai, kad diletantiškas kraštutinis purizmas bei prievara nedavė ir neduos gerų rezultatų, ypač demokratiškoje visuomenėje, kokia Lietuva, atrodo, norėtų būti. Tačiau ieškoti atitikmenų, kurti pakaitus naujoms svetimybėms (nau-dojantis mūsų kalbos darybos modeliais) ir juos diegti (tik, žinoma, palaipsniui, ne vienu mostu griežtai uždraudžiant) tikrai verta pastangų: juk ir ankstesnių laikų šviesuolių įtaka neapsiribojo vien jų gyvenamuoju metu – įdiegtieji žodžiai, požiūris į kalbą, jos puoselėjimo ir gryninimo pavyzdys neišnyko.

Kad norminamasis darbas būtų dirbamas profesionaliai, pirmiausia reikia gerai ištirti dabartinius skolinius, nustatyti, kuriuos (ir kiek) iš jų įsileisti į kalbą, o kuriems galima būtų teikti pakaitą. Čia prisimintinas paplitimo, arba statistinis, kriterijus: tam tikras skolinių kiekis kalboje neišvengiamas, tačiau kiekybinė kalbos struktūra neturi būti pažeista. Norminant svetimybes svarbus ir tikslumo kriterijus: netikslinga vartoti svetimą žodį, jei esama lietuviškų pakaitų. Tačiau tikslumas neatsiejamas nuo funkcinės sklaidos: vienaip vertintina viešoji kalba, kitaip – buitinės šnekamosios kalbos svetimybės, trečiaip – jų vartojimas stilistiniai sumetimais grožinėje kalboje. Aiškius atitikmenis turinčiu tarptautinių žodžių vartosena taip pat turėtų būti ribojama funkciskai. Beje, tarptautinio žodžio sampratą turbūt reikėtų peržiūrėti. Ką laikyti tikruoju tarptautiniu žodžiu, kuriam tradiciškai tesiūlomas atitikmuo, jei anglų kalba veikia daugelį šiuolaikinių kalbų ir tas pats jos skolinys žaibiškai išplinta visose? Ar visus juos skolinsimės? (Jablonskis kaip tarptautinius pirmiausia palikdavo klasikinių kalbų kilmės žodžius, dabar taip pat, atrodo, linkstama laikytis šio principo.) Apibréžus santykį tarp savaiminės kalbos raidos ir sąmoningo norminimo, tradicinės, šiandien suaktualėjęs kalbos grynumo kriterijus ir toliau turėtų būti taikomas, žinoma, derinant su kitais.

Vienas iš skolinių skleidimo šaltinių – vertimai (yra žinoma, kad vertimuose skolinių procentas visada būna didesnis). Tai jokia naujiena, tačiau šiandien atkreiptinas dėmesys į ypač suklesėjusį vertimo amatą bei verstinių tekstu (ir rašomujų, ir šnekamujų) įtaką mūsų kalbai. Kaip elgtis sąmoningiemis šių dienų vertėjams, nenorintiems vartoti svetimybę? Kalbininkai dažnai nespėja visko aprėpti ir negali skubiai pateikti visų pakaitų. Ar vertėjui kurtis naujadara pačiam ir laukti skaitytojų reakcijos? O gal kaip Jablonskiui verstosios knygos pabaigoje įdėti žodynėlių skaitytojui? Be to, net jei reikalingas pakaitas jau teikiamas ir kalbininkų, dar nereiškia, kad jis taip pat gerai pažįstamas visai visuomenei, kaip dažnai suspėjusi įsigalėti keičiamoji svetimybė. Ar toks pakaitų diegimas suderinamas su aiškumo kriterijumi? Kita vertus, bijoti svetimybės ir pakaito ar pačių pakaitų variantų nereikia – mūsų kalba pajęgi išsirinkti tinkamiausią, ji iš *karališkojo miesto, miesto pirmutinio, vyriausiojo miesto, sostinės, sostapilio, sostapilės, sostamiesčio, sostavietės, stalyčios* išsirinko sostinę, išrankiai atmetė *veizdykles, veido stiklus, žiūryklę, žiūronus, žiūrikli, brilius, nosstiklius, akuliarius* ir pasirinko *akinius*. Svarbu spręsti, kaip įtraukti į pakaitų teikiamąjį darbą visuomenę, kaip suderinti įvairiuose šaltiniuose skirtingu autoriu pateikiamus naujadarus, greičiau juos platinti ir diegti.

Šnekamosios ir rašemosios kalbos santykis šiandien taip pat nebéra koks buvęs, skirtumas tarp jų ima nykti. Kalbininkų susirūpinimą naujujų skolinių antplūdžiu turbūt sukėlė būtent staigus jų paplitimas viešojoje rašomojoje kalboje (iki šiol nematytas dalykas!). Kalbos normintojų dėmesys visais laikais buvo nukreiptas iš esmės vien į rašomąją kalbą, Jablonskis bendrinės šnekamosios, galima sakyti, netyrė. O juk iš šnekamosios kalbos svetimybes ir sunkiausia iš-

stumti. Pakaitų diegimas taip pat neatsiejamas nuo šios problemos: vienas dalykas, kai svetimybę pakeičia redaktorius ar stilistas, o kitas – kai jos sąmoningai atsisako pats vartotojas. O čia vėl susiduriame su visos visuomenės sąmoninguu ir požiūriu į gimtąją kalbą, neatsiejamu nuo kalbininkų autoriteto ir gimtiosios kalbos prestižo.

Visų minėtų kalbos grynintojų dėka šiandieninėje bendrinėje kalboje skolinių, atrodo, teturime vos kelis procentus ir gryną kalbą galime sieti su tautos prestižu. Tačiau šiandien svetimybų norminimas turi priklausyti ne nuo pavienių (nors ir autoritetingų) asmenų, o nuo juos palaikančios visuomenės bendradarbiavimo. Šiame straipsnyje sąmoningai pabrėžiama gimtosios kalbos prestižo ir gryninimo nuostata – kosmopolitizmo epochoje visuomenei ji nebéra savaimė aiški, dėl to kartais kyla prieštaravimų tarp kalbininkų ir kalbos vartotojų: pirmieji kalba apie tai, kokias ir kaip keisti svetimybes, o antrieji – kam jas apskritai keisti. Turime teorinius svetimybų norminimo pagrindus, šimtametę tradiciją, bet nepamirškime ne mažiau svarbių vidinių nuostatų, prisiminkime ir priminkime kitiems, kad labai norint galima daug nuveikti.

Gauta 1998 12 15

LITERATŪRA

- Balašaitis A. 1984: *Žodžiai ir žodynai*, Vilnius: Mokslas.
- Balčikonis J. 1978: *Rinktiniai raštai 1*, Vilnius: Mokslas.
- Būga K. 1922: *Kalba ir senovė 1*, Kaunas.
- Būga K. 1959: Del Vaižganto „Pragiedrulių“ kalbos kritikos. – *Raštai 2*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 37–77.
- GK – *Gimtoji kalba 11*, 1937.
- Jablonskis J. 1935: *Raštai 4*, Kaunas.
- Jurkynas M. 1938: Iš raštinės terminų ir kirčiavimo. – *Gimtoji kalba 6*, 82–84.
- Keinys S. 1967: Lietuvių terminologijos apžvalga. – *Kalbotyra 18*.
- Kusa J. 1938: Sporto kalbos reikalų. – *Gimtoji kalba 7*, 97–99.
- Pakalka K. 1979: K. Širvydo „Dictionarum trium linguarum“. – *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslas.
- Palionis J. 1959: J. Jablonskio kalbiniai taisymai. – *Jablonskis J. Rinktiniai raštai 2*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 5–54.
- Palionis J. 1995: *Lietuvių rašmosios kalbos istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Piročkinas A. 1977: *Prie bendrinės kalbos ištakų*, Vilnius: Mokslas.
- Piročkinas A. 1978: *J. Jablonskis – bendrinės kalbos puoseletėjos*, Vilnius: Mokslas.
- Piročkinas A. 1986: *J. Jablonskio kalbos taisymai*, Kaunas: Šviesa.
- Sabaliauskas A. 1994: *Iš kur jie?* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Salys A. 1983: *Raštai 1*, Roma.
- Skardžius P. 1997: Bendrinė kalba ir jos vartojimas. – *Rinktiniai raštai 2*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 30–85.
- Skardžius P. 1997a: Kalbos mokslas ir purizmas. – *Rinktiniai raštai 2*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 519–523.

- Skardžius P. 1998: Lietuviški tarptautinių žodžių atitikmenys. – *Rinktiniai raštai* 3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 427–509.
- Subačius G. 1987: Dėl Daukanto lenkų–lietuvių kalbų žodyno genezės. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 26, 151–157.
- Zinkevičius Z. 1990: *Lietuvių kalbos istorija* 4, Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius Z., Kabelka J. 1958: Kazimieras Būga. – *Būga K. Raštai* 1, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

TRADITION OF PURIFICATION OF LITHUANIAN LEXIS AND TENDENCIES TODAY

Summary

In Lithuania, borrowings have a special and long tradition of normalisation, and it could be employed in language politics nowadays.

The first the authors and translators of Lithuanian literature consciously tried either to coin Lithuanian words or to find some equivalents in spoken language. Not all of those home-made words have been adopted in our language, however, we still have a remarkable amount of them, and they have survived through the ages and now are widely used. In the fifth decade principles of normalisation of borrowings were formulated. Linguists made efforts to maintain the purity of the Lithuanian language, to try to replace as many loan-words as possible except for the international words, though they also could have equivalents.

Today language politicians carry on the work of their predecessors – a certain amount of old loan-words has been accepted, but newcomers tend to be replaced. Some research has still to be done in this field. We have to find out which of these new loans should be replaced. More attention should be paid to spoken language, in which the home-made words are not always acceptable. The problem is related to the language attitudes and its prestige in general – a field which linguists should promote and remind our society of since it has a tradition of one hundred years.